

اسکان غیررسمی در شهر قم (مطالعه‌ی موردی محله‌ی شادقلی)

دکتر رحمت اله فرهودی
استادیار گروه جغرافیای دانشگاه تهران

عطیه سادات صابری

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

چکیده

موضوع این مقاله اسکان غیررسمی (حاشیه‌نشینی) در یکی از محلات شهر قم به نام شادقلی است، که در گذشته روستایی در غرب شهر قم بوده است. داده‌های اصلی در این تحقیق بیشتر با مطالعات میدانی و تهیه‌ی پرسش‌نامه حاصل شده است و در پردازش اطلاعات سعی شده است که اطلاعات به روش‌های کمی و ترسیمی (مانند آمار-نرم‌افزار Excel - نقشه - Auto CAD 2006) تبدیل گردد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد:

- فشار مهاجرت‌های روستایی به محلات مجاور شادقلی (روستاهای سابق و جزء بافت غیررسمی) مانند علی‌آباد سدیگان، شیخ‌آباد، سبب اتصال شادقلی به بافت سکونتگاه‌های غیررسمی شده است.
- محله‌ی شادقلی از هجوم مهاجران مصون مانده است و مهاجران حدود پانزده درصد از جمعیت شادقلی را تشکیل داده‌اند؛ علت آن به بافت قومی غالب (خلج) و ذخیره‌ی زمین برای فرزندان ذکور (خانه‌ی مستقل در زمان ازدواج) باز می‌گردد. در اولویت‌بندی معضلات آن به نظر مؤلف، اولویت اول در ساماندهی اشتغال بخش غیررسمی است.

واژگان کلیدی: اسکان غیررسمی، اشتغال غیررسمی، شهر قم، شادقلی.

مقدمه

سخن از پدیده‌ی اسکان غیررسمی در شهری با قدمت بسیار و با اهمیت سیاسی مذهبی در میان شهرهای ایران است که پدیده‌ی اسکان غیررسمی را با رشد مهاجرت به درون آن در بعد وسیعی در پس از پیروزی انقلاب اسلامی تجربه می‌کند و ابعاد رشد افقی شهر قم سبب اتصال روستای قدیمی شادقلی به بافت اسکان غیررسمی می‌شود. رشد بی‌رویه‌ی جمعیت شهری قم سبب می‌شود که در سال ۱۳۶۵ شمسی، رتبه‌ی هشتم را در نظام شهری کشور داشته باشد (نظریان، ۱۳۷۳، ۸۳) و رشد جمعیتی آن ادامه یابد و نزدیک به ۸۰۰۰۰۰ نفر در سال ۱۳۷۵ (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵) برسد. رشد افقی شهر در جهت‌های مختلف، نمایانگر رشد طبقاتی شهر نیز است، چنانچه حومه‌نشینی بیشتر در جنوب و اسکان غیررسمی در شرق، غرب و شمال (صابری، ۱۳۷۵) آن به وجود می‌آید.

در جهت غرب نیز توسعه‌ی بی‌رویه‌ی شهری، سبب جذب و اتصال روستاهای اطراف به بافت غیررسمی شهر شده و روستاهایی مانند شیخ‌آباد، علی‌آباد سدیگان و شادقلی چهره‌ی غیررسمی می‌یابند. بنابراین سؤالات زیر در مورد محله‌ی شادقلی مطرح می‌شود:

- دلایل الحاق شادقلی به بافت سکونتگاه‌های غیررسمی چیست؟
- آیا مهاجران به درون بافت شادقلی هجوم آورده‌اند؟
- مهم‌ترین معضل آن در بعد اسکان غیررسمی چیست؟
- چه راهکارهایی را می‌توان ارائه داد تا معضلات گوناگون آن را در بعد اسکان غیررسمی حل کند
- برای رسیدن به هدف موضوع پیشنهادی، نیز مراحل زیر انجام گرفت:
- محله‌ی شادقلی به وسیله محقق و با هدف شناخت اصول تحقیق، تعیین حدود گردید.
- پرسش‌نامه‌ای برای شناخت ویژگی‌های خاص شادقلی و محلات انتخابی (به طور تصادفی) تهیه و کامل گردید.
- معضلات شادقلی دسته‌بندی و تفکیک شد (معضلات فیزیکی، اقتصادی اجتماعی و میزان مشارکت مردم).
- توجه به تلفیق دیدگاه‌ها سبب شد که ابعاد با دید جامع تری مورد بررسی قرار گیرند.
- کاربری‌های پیشنهادی با توجه به نیازهای محله و ناحیه مطرح شد و به عواملی مانند نظرخواهی از مردم، افزایش بعد عملکردی محله و بافت بومی غالب (خلج) و نحوه‌ی مالکیت زمین‌ها و حداقل تنش، مطرح شد.

پیشینه‌ی تحقیق

پیشینه‌ی تحقیق در این موضوع را می‌توان در حوزه‌های علمی مختلفی مانند اکولوژی شهری، جامعه‌شناسی، اقتصاد سیاسی، تحلیل فضا و جغرافیای شهری تقسیم نمود. در ایران نیز به دنبال توسعه‌ی برون‌زای کشور و عدم توجه به ویژگی‌های خاص محیط جغرافیایی ایران برای توسعه، این معضل به‌وجود آمد. ایجاد و گسترش آن در شهرهایی مانند بوشهر، همدان، بندرعباس به سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۰ باز می‌گردد (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹، ۳۸ - ۳۷) که سبب تفکر در مورد این معضل و ارائه راه‌حل‌ها شد. تعاریفی که از اسکان غیررسمی شده است نیز بیانگر نوع دید محققان رشته‌های گوناگون به این پدیده است؛ به طور مثال تعاریف زیر در این راستا می‌باشد:

- «برنامه‌ریزی مسکن تهیدستان، در جوامعی که برنامه‌ریزان، فرضی برای ارائه طرحی ناظر بر یافتن سر

- پناه برای فقرای شهری ندارند». (پیران، ۱۳۸۲، ۱۰-۹)
- «یک مسأله و عارضه‌ی شهری، منبع اصلی بزهکاری و جرم، دارای الگوی مشخص جهانی، جدایی این افراد از ساخت قدرت و سیاست عمومی جامعه و به‌عنوان گروه پست اجتماعی که دارای موقعیت ضعیف یا منفی اجتماعی هستند». (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹، ۹-۶)
- «مکانی است که در آن فقیران شهری - که عموماً مهاجران به شهر هستند - با وضعیت زندگی متفاوت با استانداردهای معمول جامعه (به ویژه از لحاظ کالبدی، شهرسازی و اقتصادی - اجتماعی) سکونت دارند». (ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۱، ۴۸) دلایلی که از سوی صاحب نظران ارائه شده است نیز در این راستا می‌گنجد:
- به علت تغییر در نحوه‌ی استفاده از زمین و کمبود مسکن و عدم تعمیر و نگهداری صحیح از آن است. (زاهد زاهدانی ۱۳۶۹، ۱۶)
- از ویژگی‌های خاص نظام سرمایه‌داری جهانی است که سبب تبدیل زمین و مسکن به کالایی برای انباشت سرمایه است که سبب کمبود مسکن و سکونت در مساکن ناپهنجار است. (پیران، ۱۳۶۶، ۳۱)
- مازاد اقتصادی نیز که سبب تغییر از یک وضعیت اقتصادی به وضعیت اقتصادی دیگر می‌شود، (باران، ۱۳۵۸، ۵۷) همچنین به نوعی با مفهوم انباشت سرمایه و سکونت در مساکن ناپهنجار در ارتباط است.
- شهرهای بزرگ، با سیل مهاجرت سبب گسترش بخش غیررسمی و جذب توده‌ی فقیر و مهاجر در شهرهای بزرگ جهان سوم می‌شوند (شکوئی، ۱۳۷۳، ۵۷) و سهم افراد متوسط به ۲۰ و ۳۰ درصد می‌رسد (راج، ۱۳۵۴، ۸۸).
- استفاده از فضا که به معنی درک مردم از فضا و چگونگی استفاده از آن (مدنی پور، ۱۳۷۹، ۳۲۳) است، سبب می‌شود که شرایط فیزیکی محله و مسکن، بر نوع رفتار انسان‌ها موثر باشد. (شکوئی، ۱۳۸۲، ۱۲۶)
- همچنین محققان سعی کرده‌اند راهکارهایی را برای حل معضلات اسکان غیررسمی بیان کنند. این نظرات از دیدگاه‌هایی مانند تخریب و استفاده از بولدوزر یا اخراج از شهرها است مانند آنچه در داکا پایتخت بنگلادش سال‌هاست که وجود دارد و نه تنها نتوانسته است از بار این معضل بکاهد، بلکه آن را گسترش داده است (MahBoBoor Rahman ۲۰۰۱، ۴۹) یا از گران کردن زمین و کاهش امکانات خانه‌سازی ارزان قیمت که سبب گسترش خیابان خوابی شده است تا دیدگاه‌های مثبت مانند جلوگیری از احتکار زمین و کاهش سهم قیمت زمین در کل قیمت خانه‌ها تا گسترش امکانات مناسب خدمات عمومی و زیربنایی در اطراف آن‌ها (Daniz ۲۸۸-۲۷۱، ۲۰۰۵) اعطای وام، آموزش کافی برای ساخت خانه و مصالح ساختمانی ارزان قیمت، غیر متمرکز بودن مدیریت زمین شهری (Jackson Komb ۲۰۰۵ ۱-۲۵) گسترش تأمین اجتماعی، محیط‌های مناسب بهداشتی برای فعالیت (Das ۱۲۹۲، ۲۰۰۵) امنیت حقوقی تصرف زمین (Abbott ۳۱، ۲۰۰۲) را دربر می‌گیرد به طور کلی باید ضمن همه جانبه نگری در توجه به مشکلات، به اولویت‌بندی نیازها نیز توجه کرد. در جدول ۱ نمونه‌ای از تحقیقات موردی در جهان و ایران ارائه شده است که راهکارهای نوین را در این زمینه نشان می‌دهد:

جدول ۱- نمونه‌هایی از تحقیقات علمی موردی پیرامون اسکان غیررسمی

نام محقق	مکان مورد بررسی	نتیجه‌ی پژوهش
جان ابوت (۲۰۰۲)	پلانوگلوبال (پرتقال)	گسترش حمل و نقل
جان ابوت (۲۰۰۲) (۱)	کیپ تاون (افریقای جنوبی)	برنامه‌ریزی بلند مدت
رابرت هوم (۲۰۰۲) (۲)	کولی‌ها (انگلستان)	حمایت دولت مرکزی و محلی در مقابل آژانس‌های معامله‌گر
لانا وینایانتی (۲۰۰۴) (۳)	جاکارتا (اندونزی) بوئوس آیرس (آرژانتین)	عرضه‌ی آب بهداشتی، طرح‌هایی بدون دید اقتصادی
آمیتاب کوندو (۲۰۰۴) (۴)	دهلی (هند)	امنیت تصرف
جین کلود بولویا (۲۰۰۵) (۵)	بوئوس آیرس (آرژانتین) لاپاز (بولیوی)	آب سالم و بهداشت محیط
نلسون گوویاب (۲۰۰۴) (۶)	سائوپولو و ژوهانسبورگ	مدیریت اسکان غیررسمی
مارگارت اس. وستاوری (۲۰۰۶) (۷)	دورنکوب (افریقای جنوبی)	پروژه‌های خانه سازی و مکان‌یابی دوباره
وائل صالح فهیما (۲۰۰۵) (۸)	کایرو (مصر)	جلوگیری از خصوصی سازی طرح‌های سکونتگاهی
ویلبارد جکسون کومب (۲۰۰۵) (۹)	دارلسلام (تانزانیا)	متمرکز نکردن مدیریت زمین و توجه به توانایی‌های محیطی
آلفونس ج. کی سی (۲۰۰۵) (۱۰)	دارلسلام (تانزانیا)	همکاری جوانان و خیرین
الن ام. بست (۲۰۰۵) (۱۱)	ویو (کنیا)	جلوگیری از فروش دوباره‌ی زمین
دنیز باهاروگلو (۱۹۹۸) (۱۲)	ترکیه	ایجاد زیر ساخت‌ها و خدمات
محمد مح بو بور رحمان (۲۰۰۱) (۱۳)	داکا (بنگلادش)	قوانین حفاظت از خانه‌ها
شبهها بودین محمود (۲۰۰۳) (۱۴)	داکا (بنگلادش)	حمایت NGOها و آموزش برای فعالیت خانگی زنان
لوئی اکسیولی (۱۹۹۷) (۱۵)	بیجینگ (چین)	مدیریت زمین
پیتر کلتا (۱۹۹۷) (۱۶)	سانتامارتا (کلمبیا)	ایجاد بازار خانه سازی برای کم درآمدها و حمایت‌های سیاسی
گلن میلسا (۱۹۹۲) (۱۷)	کیپ تاون (افریقای جنوبی)	ترکیب فضایی در ارتباط با مفهوم توری اجتماعی است
فریک دو بیر (۱۹۹۴) (۱۸)	افریقای جنوبی	درک نیازهای اجتماعی اقتصادی
فلاویو.ام. دوسوز (۲۰۰۱) (۱۹)	رسیف (برزیل)	عوامل حقوقی تصرف زمین
کاترین اتسلف (۱۹۹۷) (۲۰)	کیپ تاون (افریقای جنوبی)	نقش منفی سکونتگاه‌های رسمی در گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی
نلسون گوویاب (۲۰۰۴) (اشاره‌ی دوباره)	سائوپولو و ژوهانسبورگ	استفاده از NGOها و همکاری جمعی ساکنان در رفع معضلات
رحمت اله فرهودی و پروانه شاه حسینی (۱۳۸۲) (پایان نامه و مقاله)	پاکدشت	ایجاد حاشیه‌نشینی و سپس بورس بازی زمین
سید سعید زاهد زاهدانی (۱۳۶۹)	حاشیه‌نشینی	نابرابری در روابط اجتماعی مسلط بر جامعه
پرویز پیران (۱۳۸۲)	شیرآباد (زاهدان)	گروه‌های همیاری محلات
حسین ایمانی جاجرمی (۱۳۸۱)	مشهد	مشارکت محلی و تقویت نهادهای مردمی

ویژگی‌های خاص حاشیه‌نشینان تبریز	حاشیه‌نشینان تبریز	حسین شکوتی (۱۳۵۵)
ایجاد امکانات مناسب در ساختمان‌سازی و تسهیلات محل‌های و تدابیر قانونی برای امنیت در تصرف زمین	خانه‌سازی در جهان سوم	مینور فیعی (ترجمه - ۱۳۶۴)
رشد زیاد جمعیت و برنامه‌ریزی نادرست	مشاغل غیررسمی	حسین صرامی (۱۳۷۲)
ارزانی زمین عامل مهم رشد اسکان غیررسمی	پدیده اسکان غیررسمی در ناحیه شهری قم مورد محمداًباد	رضا پایان (۱۳۷۸) (پایان‌نامه و مقاله)

مأخذ: مطالعات کتابخانه‌ای صابری - سال‌های ۱۳۸۵ - ۱۳۸۳ (به فهرست منابع مراجعه شود)

با توجه به مواردی که اشاره شد؛ سعی شده است روی محله‌ی شادقلی نیز مطالعات علمی و جدیدی صورت گیرد تا ویژگی‌های موضوع تحقیق در آن مشخص شود.

کلیات جغرافیایی محله‌ی شادقلی

شادقلی محله‌ای خاص در غرب شهر قم است که به‌عنوان یک روستا در محدوده‌ی شهرستان قم (جزء دهستان قمرود تا سال ۱۳۵۵ شمسی بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان قم - مرکز آمار ایران) قدمت زیادی دارد و سابقه‌ی آن به حدی است که در کتاب تاریخ قم که در قرن پنجم هجری نگاشته شده، نیز از آن یاد شده است. (حسن قمی، ۱۳۶۱، ۱۱۵-۱۱۴) مردم این محله، کوچ نشینان خلیج هستند که میان قم و اراک در حال کوچ بوده‌اند و این روستا به‌عنوان مکان گرمسیر مورد استفاده قرار داده و در عین حال در آن به کشت غله و باغداری می‌پرداخته‌اند.

امروزه شیوه‌ی کوچ در آن به فراموشی سپرده شده است و شغل‌های بخش غیررسمی به علت کمبود زمین کشاورزی و نزدیکی به شهر قم در میان مردم آن رواج یافته است. (بررسی‌های میدانی صابری، ۱۳۸۳- ۸۵) علل پیوستن محله‌ی شادقلی را به حریم اسکان غیررسمی شهر قم باید در ویژگی‌های خاص شهر قم در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی جست‌وجو کرد که تشریح خواهد شد.

ابتدا به تشریح ویژگی‌های خاص مکان اصلی (شهر قم) می‌پردازیم که در محله‌ی شادقلی نیز تأثیر گذار است. از نظر موقعیت جغرافیایی، شهر قم در مرکز ایران و جنوب پایتخت قرار دارد و نزدیک به استان‌های مهم کشور مانند تهران، اصفهان، مرکزی و سمنان است. محله‌ی شادقلی نیز در غرب شهر قم و نزدیک به آزادراه قم - تهران و اتوبان قم - اراک در دو سمت غرب و جنوب است. ویژگی‌های طبیعی آن نیز از ویژگی‌های شهر قم تبعیت می‌کند؛ در دشت واقع شده است و نزدیک به گسل‌های غرب شهر قم است. در اطراف آن پوشش گیاهی مرتعی (قابل استفاده برای دام‌ها) بوته زار و درمنه است.

حدود محله‌ی شادقلی، با روش ترکیبی تعیین شد و به موارد زیر توجه گردید:

- محدوده‌ی روستای شادقلی، همان محدوده‌ی محله امروزی است که از شمال به شیخ آباد و از شرق به

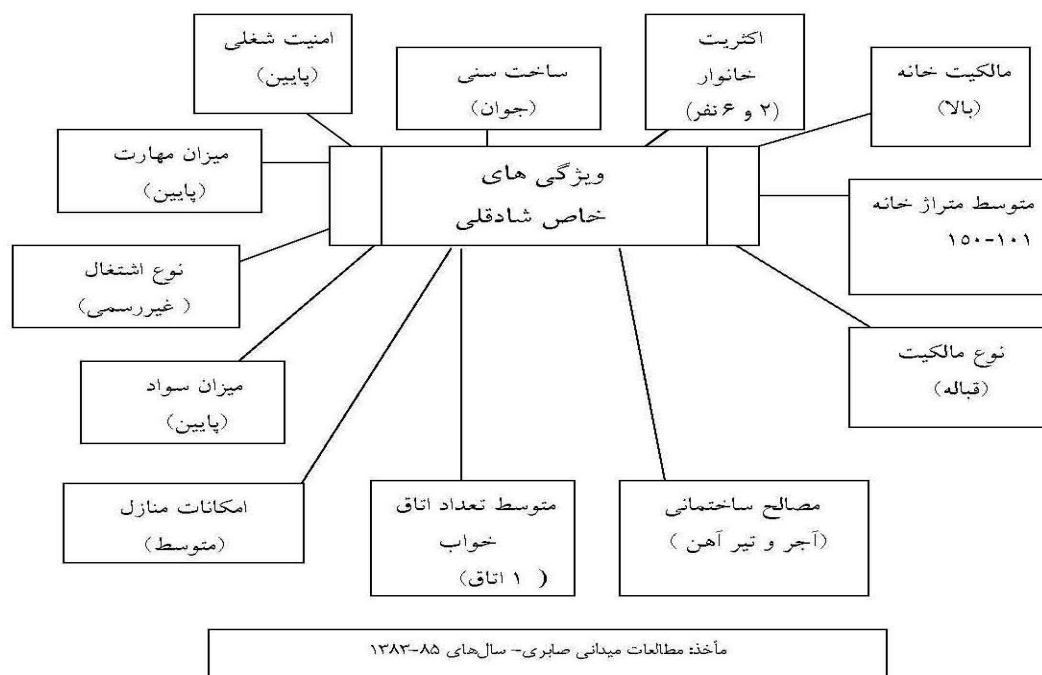
علی آباد سدینگان، از جنوب و غرب به اتوبان قم، تهران و جاده قم - اراک محدود می‌شود.

- از نظر روش‌های کمی شادقلی با داشتن نزدیک به ۸۰۰۰ نفر جمعیت و با حدود ۲۸۶۲۴ متر مربع وسعت، یک محله شهری است.

- مسیر خیابان اصلی، بعد از خط راه آهن، یکسره تا اتوبان قم - تهران کشیده می‌شود.

- مردم شادقلی از قوم خلج می‌باشند، بنابراین محدوده‌ی مسکونی آن‌ها مشخص و از محلات اطراف متمایز است.
- از آن جا که شادقلی دارای مراکز خدماتی خاصی مانند مسجد بزرگ (تنها یک مسجد کوچک در بعد محله دارد) و یا کاربری‌های خدماتی خاصی نیست و شعاع عملکردی ضعیفی را داراست، از این نظر در محله‌بندی حایز اهمیت نیست.
- دارای عنصر کالبدی شاخصی مانند امامزاده، موقوفات، میادین و گورستان نیست و از این نظر قابل اعتنا نمی‌باشد.
- شادقلی در دشت واقع شده است و عارضه‌ی طبیعی خاصی مانند کوه، رودخانه و غیره ندارد، بنابراین از این نظر نیز قابل اعتنا نمی‌باشد. (بررسی‌های میدانی صابری، ۸۵-۱۳۸۳)
- با توجه به آن که محله‌ی شادقلی در دشت واقع شده است، امکان توسعه‌ی افقی را در حد کمال دارد و این خود سبب پیوستگی بافت‌های اطراف به بافت مسکونی آن شده است.
- در حال حاضر، شادقلی جزء منطقه ۲ شهرداری قم است که پرتراکم‌ترین منطقه‌ی شهری قم می‌باشد. جمعیت شادقلی در سال ۱۳۷۵ حدود ۴۷۶۹ نفر با ۸۶۹ خانوار بوده است، (مرکز آمار ایران، بخش کامپیوتر، ۱۳۸۳) که طبق محاسباتی که انجام داده‌ام احتمالاً در سال ۱۳۸۵ به ۷۸۲۱ نفر و ۱۴۲۲ خانوار می‌رسد. ویژگی‌های خاص شادقلی در نمودار ۱ نشان داده شده است.
- به جز چند مغازه‌ی بقالی، (به طور متفرق) تولیدات در و پنجره (اوایل ورود به شادقلی) و درمانگاه و مسجد، امکانات دیگری ندارد؛ البته در چند سال اخیر ساختمان مرکز مخابرات نیز در ابتدای آن به وجود آمده است و امکانات برق، آب لوله کشی، گاز شهری و تلفن از حدود ۱۰۰ درصد تا ۸۰ درصد در خانه‌های آن موجود است.

نمودار ۱- ویژگی‌های خاص شادقلی

از نظر تقسیم به زیرمحلّه نیز می‌توان به دو قسمت شمالی و جنوبی (بافت بیشتر قدیمی، جدید) تقسیم کرد. با توجه به حدود ۸۰۰۰ نفر جمعیت می‌توان آن را محل‌های بزرگ به حساب آورد که حوزه عملکرد آن از هر طرف، معمولاً با استاندارد ۵۰۰ متر می‌باشد. نیازهای هر محلّه شامل راه‌های ارتباطی مناسب، کودکستان، دبستان و مدرسه ی راهنمایی، فضای سبز، مراکز ورزشی در سطح محلات، تأسیسات بهداشتی و درمانی و تأسیسات زیر بنایی (شیعه، ۱۳۷۵، ۲۱۸-۲۱۷) است که در شادقلی موجود نیست. از طرف دیگر به تراکم بالای خانه‌ها در مرکز محلّه، زمین کافی برای این امکانات وجود ندارد.

به علت مساحت کم شادقلی و همجواری با محلات دیگر، بسیاری از امکانات از محلات اطراف و نقاط دیگر شهر تأمین می‌شود.

داده‌ها و روش کار

به منظور بررسی عوامل مؤثر در ایجاد اسکان غیررسمی در محلّه ی شادقلی این تحقیق بیشتر با بررسی های میدانی لازم (به علت کمبود منابع علمی در مورد شادقلی) انجام گرفت و نتایجی به شرح زیر به دست آمد:

- با بررسی های میدانی و کامل کردن پرسش نامه معلوم شد که میزان مهاجران محلّه ی شادقلی حدود پانزده درصد از جمعیت آن است و ویژگی های خاصی را برای آن مطرح می‌کند.

نمودار ۲ - مراحل تحقیق علمی اسکان غیر رسمی در محلّه ی شادقلی

- مطالعه‌ی تطبیقی آن با محلات دیگر شهر قم که به طور تصادفی انتخاب شده بود، میزان تفاوت‌ها و شباهت‌ها را نشان می‌داد.
- مراحل آماری لازم، مانند سنجش ضریب اطمینان پرسش‌نامه‌ها، تعیین میزان همبستگی و ترسیم رگرسیون انجام شد.
- در تهیه‌ی جداول و نمودارهای آماری از نرم‌افزار Excel و در تهیه‌ی نقشه‌ها از نرم‌افزار Auto CAD استفاده شد.

شرح و تفسیر نتایج

در شرح و تفسیر نتایج سعی می‌شود به ویژگی‌های بستر اصلی (شهر قم) و عوامل اثرگذار در اسکان غیررسمی آن توجه شود؛ سپس به دلایل ایجاد اسکان غیررسمی در مکان مورد بررسی توجه شود. یافته‌ها حتی‌المقدور در قالب شکل‌های مناسب ارائه شود و به ویژگی‌های جغرافیایی و فرهنگی و... آن توجه شود.

شهر قم پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با رشد بی‌رویه‌ی مهاجرت روبه‌رو شد. طبق آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان قم، میزان مهاجران از حدود ۲۸/۵ درصد در سال ۱۳۵۵ به ۳۸/۷ درصد در سال ۱۳۷۵ رسیده است و میزان مهاجران روستایی نیز ۵۶/۲ درصد از مهاجرین بوده است. گسترش مهاجرت‌ها سبب رشد بی‌رویه‌ی شهری و ایجاد حومه‌نشینی در سمت جنوب و اسکان غیررسمی در غرب، شرق و شمال شهر (صابری، ۱۳۷۷، ۳۴) شد.

گسترش اسکان غیررسمی در شهر قم در جهات مختلف شهر، دارای ویژگی‌های زیر است:
- گسترش اسکان غیررسمی در سمت شمال شهر (مانند شهرک امام حسن که مهاجران روستایی ترک زبان در اکثریت هستند).

- گسترش اسکان غیررسمی در سمت شرق (مانند شهرک قائم که مهاجران افغانی در اکثریت هستند).
- گسترش اسکان غیررسمی در سمت غرب (مانند نیروگاه به بعد که مهاجران ترک زبان در اکثریت هستند).
- به علاوه شهر قم، شکل خاصی از گسترش گنوی قومی را در مرکز شهر (خیابان چهارمردان با مهاجرت اعراب خوزستان و کشور عراق تجربه می‌کند). (بررسی‌های میدانی صابری، ۸۵ - ۱۳۸۳)

بررسی‌های انجام شده در باره‌ی محلات اطراف شادقلی مانند علی‌آباد سدیگان، شیخ‌آباد، باغ روباه نشان می‌دهد، آنان با سیل مهاجرانی روبه‌رو شدند که بیشتر در سال‌های ۱۳۶۰-۷۵ به این مکان‌ها آمده و زادگاه آن‌ها بیشتر روستاهای استان‌های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و زنجان بوده است. علل مهاجرت‌ها، ارزان بودن زمین و مسکن در این قسمت از شهر، ارتباط نزدیک با اقوام، نزدیکی به محل کار و پایین بودن میزان اجاره‌بها ذکر شده است؛ (شهرداری قم، ۱۳۸۰، ۱۱-۹) بنابراین زمین‌ها زیر ساخت‌وساز رفتند و توسعه‌ی افقی این قسمت از شهر را وسعت بخشیدند.

اما قوم خلج که در محدوده‌ی شادقلی زندگی می‌کنند مانع مهمی در هجوم مهاجران به محدوده شادقلی بوده‌اند زیرا:

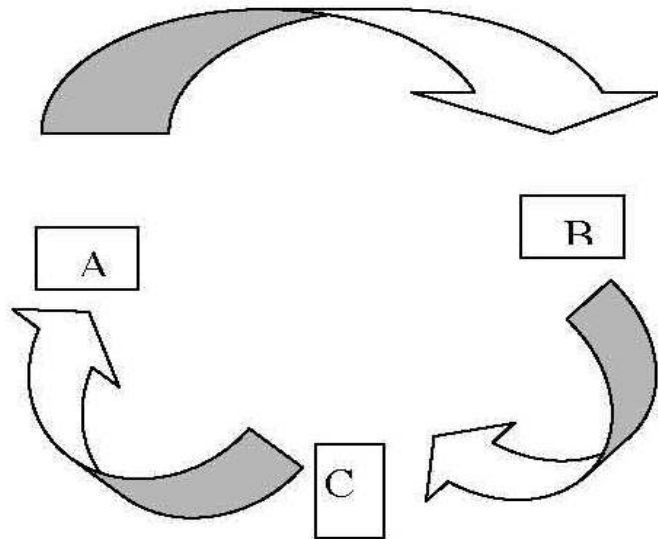
- خواستار حفظ مالکیت بر زمین‌های خود بودند و آن را برای فرزندان ذکور خود پس‌انداز کرده بودند. (خانه مستقل در زمان ازدواج)
- نظام قومی خود را حفظ کرده‌اند.
- از طرف دیگر موقعیت جغرافیایی شادقلی که در منتهی‌الیه غربی است و دیرتر از همه به این تغییرات ملحق

می‌شود؛ نیز عامل مهمی است. (بررسی‌های میدانی صابری، ۸۵-۱۳۸۳)

بنابراین می‌توان علت مهم الحاق شادقلی به بافت غیررسمی شهر قم را به شکل زیر ارائه داد: اگر پدیده‌ی مهاجرت روستایی به سمت محلات مجاور شادقلی (روستاهای ذکر شده) به‌عنوان عامل A (رابطه‌ی مستقیم علی) شناخته شود؛ با حضور آن، پدیده‌ی B (رابطه‌ی مستقیم علی) یعنی اسکان غیررسمی در اطراف شادقلی رخ می‌دهد و به تبع آن شادقلی نیز به این سکونتگاه‌های غیررسمی C (رابطه‌ی غیر مستقیم علی) ملحق می‌شود؛ پس با افزایش A، B نیز افزایش می‌یابد و پدیده‌ی C به وجود می‌آید.

نمودار ۳- روابط تأثیرگذار در ایجاد اسکان غیررسمی در شادقلی

مأخذ: مطالعات میدانی صابری - سال‌های ۸۵-۱۳۸۳

در اولویت‌بندی معضلات شادقلی نیز توجه به این امر ضروری است که معضل مسکن در آن چندان حاد نیست (۸۱ درصد ساختمان‌ها از آجر و تیرآهن است و میزان تراکم به طور نسبی یک خانوار در هر واحد مسکونی است)؛ شاغلان بخش غیررسمی ۷۵ درصد میزان شاغلان و میزان بیمه‌شدگان حدود ۲۹ درصد است. و برنامه‌ریزی برای اشتغال و گسترش چتر حمایتی، آموزش مهارت و تخصص در اولویت نخست است. معضلات دیگر در شادقلی در بعد اسکان غیررسمی به قرار زیر است:

الف) معضلات فیزیکی (کالبدی):

- کمبود امکانات خدمات عمومی محله.

- نمای مساکن.

- بهداشت محیط.

ب) معضلات اقتصادی- اجتماعی:

- معضلات حقوقی خاص مانند نوع مالکیت مساکن.

ج) معضل افزایش حس مشارکت:

- عدم وجود همبستگی با جامعه‌ی شهری قم.
- عدم وجود همبستگی با محلات اطراف.
- در بررسی ویژگی‌های دیگر شادقلی نتایج زیر حاصل شده است:
- جمعیت مهاجر در شادقلی حدود ۱۵ درصد از کل جمعیت آن را تشکیل می‌دهند و اغلب با سابقه‌ی سکونت حدود ۳۰ سال هستند.
- در حدود ۸ درصد از این مهاجران افغانی هستند که بهای پایین اجاره بها را از دلایل اسکان خود در شادقلی می‌دانستند (البته میزان خانه‌های خالی برای اجاره محدود می‌باشد و به همین علت هجوم مهاجران به آن صورت نگرفته است).
- زادگاه مهاجران دیگر به شادقلی روستاهای استان مرکزی (هویت نزدیک با قوم خلج) و الیگودرز می‌باشد.
- اشغال غیرقانونی زمین به علت عدم هجوم مهاجران و تهیه و ذخیره‌ی زمین مردم ساکن برای نسل‌های بعدی در آن وجود ندارد.
- به علت ساخت تدریجی منازل توسط خانواده‌ها و شغل سرپرست خانواده‌ها و فرزندان ذکور (بنایی و امور وابسته به آن)، زاغه‌نشینی در آن وجود ندارد. (بررسی‌های میدانی صابری، ۸۵-۱۳۸۳)
- همان‌گونه که در قبل بیان شد، بارزترین ویژگی که محله‌ی شادقلی را با مناطق اسکان غیررسمی پیوند می‌دهد، وجود شغل‌های بخش غیررسمی و بیکاری فصلی است که دلایل آن به قرار زیر است:
- ۱- کشاورزی و فعالیت‌های وابسته به آن در میان آن‌ها رواج چندانی ندارد. (۱۱/۲ درصد از شاغلین در فعالیت‌های کشاورزی و دامداری فعالیت می‌کنند)
- ۲- دامداری‌ها نیاز چندانی به نیروی انسانی، به علت استفاده از نیروی افراد خانواده و دامداری به شیوه‌ی سنتی ندارند.
- ۳- از قدیم بنایی شیوه‌ای برای فعالیت در مواقع کوچ به این مکان بوده است.
- ۴- پایین بودن سطح سواد. (تحصیلات عالی حدود ۴ درصد است و ۳۲ درصد از سرپرست خانوار بی‌سواد می‌باشند)
- ۵- نوع مهارت‌ها نیز پایین و همگام با مهارت‌های مورد نیاز جامعه‌ی شهری نیست، به طوری که ۱۷ درصد از مهارت‌های موجود در شادقلی (به غیر از شغل)، بنایی است و مهارت‌هایی مانند کامپیوتر، برق‌کاری، لوله‌کشی و کارهای فنی در آن صفر درصد است.
- ۶- میزان بیمه‌شدگان حدود ۲۹ درصد و امکان بازنشسته شدن فقط برای ۲۴ درصد از شاغلان میسر است.

خلاصه و پیشنهادات

شادقلی روستایی تاریخی در غرب شهر قم است که به علت رشد بی‌رویه‌ی مهاجرت روستایی به طرف غرب شهر قم و روستاهای اطراف به بافت اسکان غیررسمی شهر قم ملحق شد؛ بافت قومی و آداب و رسوم خاص (پس‌انداز زمین برای فرزندان ذکور در زمان ازدواج) و موقعیت جغرافیایی (در منتهی‌الیه غرب شهر قم) سبب مقاومت آن در برابر هجوم مهاجران شد. بالا بودن مهارت بنایی و ساخت تدریجی خانه‌ها برای فرزندان ذکور و عدم هجوم مهاجران، شادقلی را عاری از زاغه‌نشینی کرده است.

به نظر مؤلف، اولویت نخست آن در ساماندهی اشتغال غیررسمی است، به گونه‌ای که به سایر معضلات آن نیز توجه کافی شود.

سایر پیشنهادات نیز به قرار زیر است:

- ارتقای شرایط فعالیت: بررسی‌ها نشان می‌دهد که مسکن عامل عمده‌ی استقرار ساکنان در شادقلی است، زیرا مردم شادقلی به تأمین زمین و ساخت تدریجی خانه برای فرزندان ذکور خود (از اوان کودکی و جوانی) توجه دارند. به علاوه بسیاری از مراحل ساخت خانه را نیز به علت آشنایی با بنایی خود انجام می‌دهند. اما شرایط اشتغال در محل اصلاً مناسب نیست؛ بنابراین شادقلی در درجه‌ی نخست نیازمند برنامه ریزی برای ساماندهی اشتغال غیررسمی از طرق زیر است:

- ۱- ایجاد کلاس‌های آموزشی در رابطه با گسترش مهارت‌های مناسب فعالیت‌های شهری مهم به نظر می‌رسد. این کلاس‌ها را می‌توان به چند قسمت تقسیم کرد.
- ۲- کلاس‌های آموزش مهارت‌های وابسته به ساختمان، مانند برق کاری ساختمان، درب و پنجره‌سازی، لوله‌کشی و فعالیت‌های مشابه.
- ۳- برای آموزش مناسب نسل جوان ایجاد هنرستان پیشنهاد می‌شود.
- ۴- ایجاد خانه فرهنگ نیز برای آموزش مهارت‌های مربوط به فعالیت‌های مناسب مثلاً کامپیوتر برای نسل جوان ضروری است.

۵- با تشکیل شورایی محلات و گسترش کلاس‌های آموزشی نیز می‌توان به این مهم جامه‌ی عمل پوشاند.

۶- ارتقای شرایط فعالیت زنان، به‌خصوص نسل جوان ضروری است. پیشنهاد هنرستان دخترانه و خانه فرهنگ بدین منظور می‌باشد. به علاوه در شورایی محلات گروه‌های کاری آموزشی برای زنان مناسب است، زیرا زنان را برای قبول مسؤلیت‌های مناسب جامعه‌ی شهری آماده می‌کند و امکان استقلال مالی آن‌ها را فراهم می‌کند.

- گسترش تأمین اجتماعی و بیمه، که توجه به موارد بیمه شاغلان، گسترش بیمه بیکاری، بیمه زنان سرپرست خانوار، بیمه سالمندان، بیمه زنان خانه‌دار و گسترش امکان بازنشستگی است.
- دادن وام‌های کم بهره یا قرض الحسنه بعد از ایجاد کلاس‌های آموزشی، برای ایجاد اشتغال.
- گسترش تعاونی‌ها در موارد:
- دامداری و امکان جابه‌جایی دامداری‌ها به بیرون از محیط مسکونی.
- در فعالیت‌های مکمل ساختمان‌سازی.
- فعالیت زنان (فعالان قالیبافی در اولویت است اما با گسترش مهارت‌های زنان، این‌گونه فعالیت‌ها گسترش می‌یابند)

- از آن‌جا که در برنامه‌های دولت برای حل مشکلات سکونتگاه‌های غیررسمی، مشارکت آنان مد نظر است و این مشارکت با ایفای نقش شهروند فعال امکان‌پذیر است. ایجاد و گسترش شورایی محله، امری ضروری است و امکان آشنایی ساکنان را با حقوق مدنی و تقویت شیوه‌های همکاری و کار گروهی، تصمیم‌گیری به شیوه‌ی شورا و تقویت مهارت‌های موثر ارتباطی، مدیریت مشترک فعالیت‌ها و فعالیت‌های عمران محلی را سبب شده و به علاوه شرایط رسیدن به جامعه‌ی شهری را تسهیل می‌کند؛ این امر به خصوص در مورد تشکیل گروه‌های کاری، آموزش فعالیت‌ها و ایجاد خدمات عمومی ضروری است.

تقویت روحیه‌ی شهروندی از عوامل مهمی است که باید مورد توجه قرار گیرد، به علاوه ایجاد شرایط مناسب برای عوامل زیر می‌تواند در میان مدت و بلند مدت به آن جامه‌ی عمل پوشاند.

- تقویت سطح سواد و آموزش در میان نسل جوان و گسترش کلاس‌های سوادآموزی.
- افزایش سطح مطالعه از طریق گسترش مراکزی مانند کتابخانه و مراکز فروش کتاب و جراید که از این

طریق به رشد سطح سواد سیاسی، آگاهی از حقوق مدنی؛ پیوستگی با هویت جامعه‌ی شهری، امکان تبدیل اجتماع روستایی به جامعه‌ی شهری؛ تعدیل در تفکرات سنتی؛ توجه به رشد فکری و تحصیلی زنان، آگاهی زنان جامعه از حقوق اجتماعی و مدنی خود؛ را سبب می‌شود.

- به نیاز مندی‌های محله و کاربری‌های لازم نیز توجه شده است. این کاربری‌ها سبب ارتقای شرایط زندگی ساکنان محله و تبدیل شادقلی به محل‌های مناسب برای زندگی می‌شود و به اهداف بندهای بالا نیز جامعه‌ی عمل می‌پوشاند.

در آخر جا دارد که به روح استاد بزرگوار علم جغرافیا، دکتر حسین شکوئی، که راهنمایی‌های ارزنده‌ی او روشنگر تحقیقات حاضر بود، درود فرستیم و از راهنمایی‌های ارزنده‌ی دکتر منصور بدری فر نیز کمال تشکر و امتنان را بنماییم.

منابع

- ۱- ایمانی جاجرمی، حسین. ۱۳۸۱. حاشیه‌نشینان حرم با نگاهی به مسئله اسکان غیررسمی در مشهد. فصل‌نامه مدیریت شهری، سال سوم، شماره ۱۰.
- ۲- باران، پل. ۱۳۵۸. اقتصاد سیاسی توسعه، مترجم: فرخ قبادی. تهران: پژوها.
- ۳- پایان، رضا. ۱۳۸۱. پدیده اسکان غیررسمی در ناحیه‌ی شهری قم مورد محمدآباد، فصل‌نامه هفت شهر، سال سوم، شماره ۹ و ۱۰.
- ۴- پیران، پرویز. ۱۳۶۶. شهرنشینی شتابان و ناهمگون. ماهنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، سال دوم، شماره چهارم.
- ۵- پیران، پرویز. ۱۳۸۲. هم در باب اسکان غیررسمی مورد شیرآباد زاهدان. فصل‌نامه هفت شهر، سال سوم، شماره ۹ و ۱۰.
- ۶- حسن بن محمد بن حسن قمی. ۱۳۶۱. تاریخ قم. مترجم: حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی؛ تهران: توس.
- ۷- راج، جگ و جانت، راج. ۱۳۵۴. جامعه‌شناسی فقر. مترجم: احمد کریمی. تهران: امیر کبیر.
- ۸- زاهد زاهدانی، سید سعید. ۱۳۶۹. حاشیه‌نشینان. دانشگاه شیراز.
- ۹- شکوئی، حسین. ۱۳۵۵. حاشیه‌نشینان تبریز دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آذربایجان.
- ۱۰- شکوئی، حسین. ۱۳۷۳. دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری (۱)، تهران: سمت.
- ۱۱- شکوئی، حسین. ۱۳۸۲. اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا (۲)، تهران: گیتاشناسی.
- ۱۲- شهرداری قم. ۱۳۸۰. طرح ساماندهی محله شادقلی، حوزه معاونت شهرسازی شهرداری قم.
- ۱۳- شیعه، اسماعیل. ۱۳۷۸. مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی شهری، تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- ۱۴- صابری، عطیه سادات. ۱۳۷۷. تحلیل مهاجرت به شهر قم. رشد آموزش جغرافیا، سال یازدهم، شماره ۴۸.
- ۱۵- صرامی، حسین. ۱۳۷۸. مشاغل غیررسمی، اصفهان: جهاددانشگاهی.
- ۱۶- فرهودی، رحمت اله و شاه حسینی، پروانه. ۱۳۸۲. چگونگی شکل‌گیری پاکدشت؛ فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، سال هجدهم، شماره ۷۰.
- ۱۷- لاکویان، آپرودیسیوا. ۱۳۶۴. خانه‌سازی در جهان سوم. مترجم: مینو رفیعی. برنامه و بودجه.
- ۱۸- مرکز آمار ایران. ۱۳۸۳. بخش کامپیوتر.
- ۱۹- مرکز آمار ایران. ۱۳۷۵. سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان قم.
- ۲۰- نظریان، اصغر. ۱۳۷۳. نظام سلسله مراتبی شهرهای ایران، فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، سال نهم، شماره ۳۲.